

FUNKCJE METAFOR W TWORZENIU POLSKICH NAZWISK

Renata Gliwa
Uniwersytet Łódzki

METAPHORIC USAGE OF APPELLATIVES IN THE PROCESS OF CREATING POLISH SURNAMES

Renata Gliwa
University of Lodz

The elaboration analyzes the metaphoric and metonymic usage of appellatives in the process of creating “characterizing surnames”. In the context of our current knowledge concerning Polish surnames, it becomes necessary to interpret the surnames deriving from appellatives, which have been called “characterising surnames” in literature, taking into account the linguistic and extralinguistic criteria. The fundamental aim of the article was to present one of the processes of personal name formation – a process leading to the formation of names belonging to the class *what is s/he like?*; discuss the semantic and stylistic function of folk vocabulary in the process of surname formation. A large number of surnames is not a result of onymic derivation, but rather of a displacement of lexical units into anthroponymic territory.

Key words: characterizing surnames, metaphor, metonymy, process of metaphorization

Uwzględniając kryterium socjolingwistyczne w klasyfikacji nazwisk polskich (por. Bubak 1986: 23) można przyjąć, że identyfikacja ludzi odbywa się zasadniczo pięcioma sposobami: po pierwsze poprzez wskazanie na charakterystyczne cechy zewnętrzne lub wewnętrzne osoby identyfikowanej: *jaki jest? czym się charakteryzuje?*; po drugie poprzez wskazanie na zależności, rodzinne i inne: *czyj jest?*; po trzecie poprzez wskazanie na relacje osoby identyfikowanej do nazwy miejscowej (miejsce urodzenia, miejsce zamieszkania) *skąd jest?*; po czwarte poprzez wskazanie na wykonywany zawód, zajmowane stanowisko: *co robi?, czym się zajmuje?*; po piąte poprzez wskazanie na potoczną, skróconą formę imienia osoby identyfikowanej. W dotychczasowych badaniach antroponimicznych

na gruncie polskim niewiele miejsca poświęcono nazwiskom, które genetycznie wywodzą się od określeń charakteryzujących bądź oceniających. Zupełnie marginalne są prace traktujące o nazwiskach, tworzonych w procesie metaforyzacji i metonimizacji. Zagadnienie powstawania nazw osobowych w efekcie powyższego procesu było wielokrotnie lekceważone, a przecież jest tak istotne przy powstawaniu pierwotnych przezwisk (protonazwisk), a późniejszych nazwisk; podkreślała to m.in. Aleksandra Cieślikowa (Cieślikowa 2002: 275).

Celem niniejszych rozważań jest określenie roli metafory, pośrednio także metonimii¹ w kreacji nazwisk zaliczanych do klasy *jaki jest?*, *czym się charakteryzuje?*

Przyjmuje się, że nazwiska to twory puste semantycznie, zatem poniższą analizę rozpoczęto od „spojrzenia” na nazwisko w momencie jego tworzenia – *in statu nascendi* tzn., gdy zaistniał fakt charakteryzowania, a więc indywidualizowania członka określonej społeczności w procesie mówienia (por. Grzybowski 1958). Nie chodzi tu o przedstawienie faktów historycznych dotyczących protonazwisk ale o ukazanie samego mechanizmu kreacji nazwisk od podstaw apelatywnych użytych metaforycznie lub metonimicznie.

Podstawę materiałową do niniejszej analizy stanowiły źródła onomastyczne i apelatywne. Materiał apelatywny ekscerpowano z publikacji *Słownictwo ludowe* pod red. Karola Dejny (1974 – 1988), dalej SL. Wybór tego źródła podyktowany był założeniem, że informatorzy, od których pochodzi materiał apelatywny należeli do grupy ludności, którą mógł objąć prawny obowiązek przyjmowania nazwisk; a także zawartością zbioru, słowniki języka polskiego odbiegają od naszych oczekiwań, w większości pomijają znaczenia przenośne (utarte, metaforyczne) wyrazów, publikacja będąca zbiorem słownictwa gwarowego zaspokaja w tym względzie nasze oczekiwania. Okazjonalnie posiłkowano się także *Słownikiem języka polskiego* pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego, Władysława Niedźwiedzkiego, dalej SW (*Słownik języka polskiego* 1900 – 1927), ponieważ zawiera on leksykę chronologicznie przystającą do badanego okresu, zarejestrowano tam także część słownictwa gwarowego. Źródłem materiału onomastycznego był *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych* pod redakcją Kazimierza Rymuta (Rymut 1992 – 1994).

¹ Dość trudno wskazać proces metonimizacji w procesie powoływania nazwisk bez znajomości okoliczności nominacji, mechanizm tworzenia nazw metonimicznych można obserwować np. we współczesnych przezwiskach.

Badając proces kształtowania się nazw osobowych onomaści dostrzegają, że w toku wielowiekowego kształtowania się nazwisk występowały takie zjawiska, których nie można wyjaśnić tylko na gruncie językowym (por. Kaleta 1995: 27), uwagę tę można odnieść do interpretowanego w niniejszych rozważaniach typu nazwisk *jaki jest?*, których podstawą były metafory. Ich kreację trudno wyjaśnić w drodze analizy językowej, aby wyjaśnić naturę tych tworów, wykryć co odzwierciedlają, trzeba zwrócić się także do innych dziedzin nauki o człowieku, konieczne jest wyjście poza ściśle językoznawczą płaszczyznę badań, a więc odwołanie się do zagadnień wzorców kultury, życia rodzinnego, stereotypów narodowych, prawa i obyczajów typowych dla danej społeczności.

Jednym z najczęściej stosowanych procesów nominacji było wykorzystywanie istniejącego słownictwa poprzez przeniesie nazwy określonego desygnatu na drugi na podstawie pewnego podobieństwa (proces metaforyzacji) lub styczności (proces metonimizacji), np. *lis* ‘człowiek przebiegły, chytry’, *jastrząb* ‘przenośnie nieprzyjaciel, wróg, dręczyciel’, *kulas* ‘człowiek chodzący o kulach’, *brzuchacz* ‘człowiek o wielkim brzuchu’, *nochal* ‘człowiek o wielkim nosie’. Akt kreacji nazwisk, które powstały w procesie metaforyzacji lub metonimizacji od tych klas leksykalnych, które wskazują na cechę nominowanego, a więc wyrażają atrybutywność², przebiegał w sferze pragmatyczno-językowej. Pierwszy etap ustalania się nazwisk o proveniencji atrybutywnej miał miejsce na gruncie apelatywnym. Początkowo tworzone określenia – protonazwiska miały charakter predykatywny, nie funkcjonowały jako nazwy własne. Były określeniami powstałymi w akcie językowej charakterystyki, w drodze deskrypcji jednostki, na podstawie wyróżniającej go cechy, deskrypcji towarzyszyła najczęściej ocena. Charakterystyka dokonywała się według schematu: *jaki jest?*, *czym się charakteryzuje?* zgodnie z zasadami deskrypcji określonej³.

Znaczenie terminu *ocena* przyjęto za Jadwigą Puzyniną, to zbiór sądów wartościujących jakiś przedmiot, jego cechę lub stan rzeczy (Puzynina 1992: 122). Sąd wartościujący, to sąd o tym, czy ów przedmiot

² O osobowych atrybutywach dość obszernie traktuję w artykule *Rzeczownikowe atrybutywa w gwarze Sarbic i Motyczna* (Gliwa 2010: 123-140).

³ Definicję *deskrypcji określonej* przyjmuję za *Encyklopedią językoznawstwa ogólnego*, jest to wyrażenie predykatywne, najczęściej złożone, które opisuje właściwości pojedynczych lub zbiorowych przedmiotów indywidualnych bądź też stosunki zachodzące między nimi a innymi indywidualnymi przedmiotami. Prymarną funkcją deskrypcji określonej jest zatem funkcja predykatywna nazywana też funkcją askryptywną.

(cecha lub stan rzeczy) jest pod jakimś względem dobry, czy zły i w jakim stopniu (jest to wartościowanie jakościowe) lub też czy jest on pod jakimś względem mniejszy lub większy niż norma i w jakim stopniu (jest to wartościowanie ilościowe) (Puzynina 1992: 122).

Prymarną funkcją nacechowanych ekspresywnie metafor i metonimii było wyrażanie emocjonalnego stosunku twórcy nazwy do nazywanego. Ekspresywność uzyskiwano poprzez ukazanie nieoczekiwanych związków między odległymi pojęciami, charakterystyka odbywała się w pewnym sensie przy okazji, poprzez utożsamienie cechy lub cech charakterystycznych dla nominowanego z porównywanym obiektem. Przenośnie użyta nazwa nie odnosiła się do swego desygnatu bezpośrednio lecz sygnalizowała swój stosunek do innych desygnatów. To może stanowić podstawę do uznania ich za struktury analogiczne do formacji słowotwórczych, są to struktury czysto semantyczne, gdyż brak im morfologicznych wykładników tych relacji (por. Chludzińska-Świątecka 1978: 145-152; Pomianowska⁴, 1963: 24).

Metafora i metonimia to nie tylko środki o funkcjach stylistycznych (por. Mayenowa 2000: 212), to głównie procesy konceptualne, mające na celu kategoryzację zjawisk rzeczywistości. W klasycznym ujęciu metafora to zjawisko polegające na użyciu jednego wyrażenia językowego na oznaczenie zjawiska – desygnatu zwykle określanego, nazywanego innym wyrażeniem (Tokarski 1987: 13). Metafora w tym ujęciu to figura stylistyczna polegająca na naruszeniu określonych reguł semantycznych i składniowych. Znaczenie metaforyczne uzyskane jest poprzez przeniesienie nazwy jednego zjawiska na drugie na podstawie podobieństwa cech charakterystycznych desygnatów (*Encyklopedia językoznawstwa...* 2003). Struktura znaczeniowa wyrazów zawiera nie tylko obligatoryjne składniki znaczenia, ale także składniki konotacje ich podstawą jest semantyka kulturowa, obowiązująca w danej grupie społecznej. W metaforze najczęściej aktywizuje się znaczenie konotacyjne (por. Puzynina 1992, Tokarski 2001). Źródłem metaforycznych określeń mogą być porównania w literaturze nazywane związkami stereotypowymi (por. Kurkowska, Skorupka, 2001: 158) np. *głodny jak wilk, zły jak wilk, chytry jak lis, rudy jak lis, biały jak ściana*. Stereotypy są uwarunkowane kulturowo i jednocześnie stanowią element kultury (por. Nowakowska

⁴ W pracy *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych* formacje typu *bajda, poczta*, użyte w znaczeniu *plotkarz*, rzeczownik *gorzała* użyty w znaczeniu *pijak*, autorka uznała za typ derywatów słowotwórczych, w których formantem jest zmiana znaczenia (Pomianowska, 1963: 24).

2003: 99). Porównania podtrzymują stereotypy, utrwalają je w świadomości użytkowników języka.

Nazwy metaforyczne, tworzone ze względu na wyróżniającą cechę charakteryzowanego – nominowanego, wiążą się z postawą wartościującą – zawierają zazwyczaj nacechowaną emocjonalnie ocenę. Aby ustalić czy dana nazwa jest nacechowana negatywnie, czy dodatnio należy określić możliwości konotacyjne podstawy, na przykład przezwisko *Błyskawica*: może ono zawierać pozytywną ocenę (konotacja) ‘szybki, zwinny’, bądź negatywną (konotacja) ‘groźny, zły, niebezpieczny’. Natalia Sosnowska wspomina o zasadzie wartościowania nazw opartej na osi góra – dół; według tej zasady to co odległe, niedostępne dla człowieka konotuje nacechowanie dodatnie (np. dzikie ptactwo zazwyczaj jest dodatnio wartościowane), natomiast to, co człowiekowi bliskie, łatwo dostępne na ogół jest oceniane negatywnie (np. ptaki udomowione: kura, gęś) (Sosnkowska 1999: 138).

Metonimia w tradycyjnym ujęciu opiera się na relacji styczności dwóch obiektów (przedmiotów, zjawisk), to zastąpienie nazwy danego desygnatu inną nazwą, która pozostaje z nim w jakiejś styczności, przyległości czasowej, przestrzennej, itd. (por. Tokarski 1987: 143 – 144). Pozwala na używanie pewnego pojęcia tak, aby zastąpiło ono inne, umożliwia wyróżnienie części, która reprezentuje całość. W procesie kreacji nazw osobowych wybór tej części uzależniony jest od tego, na czym nazywający skupiał szczególną uwagę. W literaturze wyróżnia się kilka typów metonimii ale tylko niektóre są produktywne w tworzeniu nazw charakteryzujących, odnoszących się do człowieka. Typ najczęstszy to metonimia oparta na relacji *część za całość*, charakterystyka odbywa się poprzez użycie nazwy nietypowej, wyróżniającej nominowanego części ciała zamiast całości; np. *Brzuchacz, Noga, Uchacz, Nos, Wąsacz, Łysol, Paluch, Wargacz, Włochacz, Zębalec*; metonimia oparta na relacji *przedmiot za użytkownika* np. *Kulas, Pierścionek*⁵; najtrudniejsza do wskazania jest metonimia oparta na relacji *wydarzenie, okoliczność za związane z tym wydarzeniem*, niezbędna jest tu szczegółowa znajomość okoliczności nominacji, np. *Piątek* ‘osoba, która urodziła się w piątek’.

W strukturalizmie, w efekcie rozróżnienia relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych, metafora została umiejscowiona na osi paradygmatycznej, metonimia na syntagmatycznej, ta pierwsza opiera się na zastępowalności wyrażen, druga na kombinacji – wyborze jednego elementu

⁵ W typie nazwisk *jaki jest? czym się charakteryzuje?* nazwami atrybutywnymi będą tylko te, które nie należą do kategorii nazw wykonawców zawodu (tzn. tworzonych od nazwy obiektu czynności, np. *czapkarz*).

reprezentatywnego dla całości, zatem w przypadku charakterystyki nominowanego na wyborze jednego wyróżniającego szczegółu osoby nominowanej i użyciu nazwy tego szczegółu do nominacji całości. Nie zawsze jednak można rozstrzygnąć, czy dana nazwa ma charakter metaforyczny czy metonimiczny bez znajomości okoliczności powołania nazwy, np. protonazwisko *Siekiera* mogło oznaczać ‘człowieka, który jest niebezpieczny, ostry jak siekiera’ lub kogoś, dla kogo siekiera była narzędziem pracy. W pierwszym przypadku rzeczownik *siekiera* został użyty metaforycznie, zatem w procesie nominacji wskazano na cechę osobniczą nominowanego, w drugim rzeczownik ten użyto metonimicznie, podstawą był wykonywany zawód (wobec tego w procesie kreacji tej nazwy osobowej nie odniesiono się do cech charakteru, czy wyglądu nominowanego).

Z syntagmatycznego punktu widzenia, mechanizm powstawania metaforycznych osobowych nazw odapelatywnych jest następujący: wyraz pospolity zajmuje w nominacyjnym akcie mowy pozycję predykatu, z wbudowanym porównaniem: *on jest jak, jakby ktoś inny / coś innego*, np. *on jest jak bocian* > n. os. *Bocian*⁶. Metafora użyta referencjalnie zachowuje właściwości predykatu, dopóki uświadamiana jest jej pozajęzykowa motywacja. Schemat ten możemy uznać za pewien model a każdą z utworzonych według niego formację można zastąpić wyrażeniem predykatowo-argumentowym: *jest taki jak charakteryzująca go cecha* lub *jest taki jak obiekt, do którego jest porównywany* (por. Cieślukowa 2002: 275). Możemy wyróżnić następujące typy protonazwisk powstałych w efekcie charakterystyki pośredniej, a więc z odwołaniem do znaczenia metaforycznego apelatywów:

a) protonazwiska od podstaw przymiotnikowych wskazujących na atrybut np. Celny: od ap. *celny* ‘trafny, nie chybiający celu; przedni, wyborowy, wyśmienity’ SW; Gęsty: od ap. *gęsty* ‘ts.’ SL; ‘tęgi, buńczuczny, butny, pewny siebie’ SW; Gorzki: od ap. *gorzki* ‘ts.’ SL; Jałowy: od ap. *jałowy* ‘nieurodzajny’ SL; Ostry: od ap. *ostry* ‘srogi’ SL; Pieprzny: od ap. *pieprzny* ‘przenośnie zbyt wygórowany, nieprzystępny’ SW; Podzielny: od ap. *podzielny* ‘dający się podzielić; osobny, odrębny’ SW; Ponikły: od ap. *ponikły* ‘który ponikł’ SL; Słodki: od ap. *słodki* ‘przenośnie przyjemny, miły, ujmujący, rozkoszny, luby, wdzięczny’ SL;

⁶ Podobną transformację przeszły niegdyś imiona, śladów tego procesu można doszukiwać się w archaicznym typie imion złożowych, które wywodziły się ze zdań z orzeczeniem werbalnym. W czasie wielowiekowej ewolucji wykształciły się z nich imiona o funkcji wyłącznie referencyjnej (Milewski, 1969: 9 – 14).

Żalobny: od ap. *żałobny* ‘pogrzebowy; przen. ponury, smętny, tragiczny’ SW; Żyzny: od ap. *żyzny* ‘pożywny’ SL; ‘urodzajny, płodny’ SW;

b) protonazwiska charakteryzujące pośrednio, derywowane od podstaw rzeczownikowych np. Bandura: od ap. *bańdura* ‘cymbał, bałwan, głupiec, niedołęga’ SW; Barszcz: od ap. *barszcz* ‘przenośnie człowiek bez charakteru, safandula’ SW; Bąk: od ap. *bąk* ‘przenośnie truteń, ktoś nadęty’, ‘przenośnie dzieciak’ SW; Bekas: od ap. *bekas* ‘płaksa, człowiek płaczkliwy, lubiący beczeć’ SL; Borciuch: od ap. *borciuch* ‘przenośnie człowiek wydatnych szczęk, spłaszczonego nosa, małych oczu’, ‘brudas’ SW; Borsuk: od ap. *borsuk* ‘przenośnie człowiek wydatnych szczęk, spłaszczonego nosa, małych oczu’ SW; Byk: od ap. *byk* ‘przenośnie ogromny chłopiec, dryblas’ SW; Caban: od ap. *caban* ‘przenośnie człowiek niezgrabny, niezgrabiasz’, ‘basalyk’ SW; Cap: od ap. *cap* ‘przenośnie głupiec, niezgrabny, człowiek do niczego’ SL; Cebula: od ap. *cebula* ‘przenośnie głupiec’ SW; Cebularz: od ap. *cebularz* ‘skąpiec’, ‘człowiek mający wielkie oczy’ SW; Cieluch: od ap. *cieluch* ‘głupiec’, ‘człowiek opasły, ocieężały’ SW; Cierpka: od ap. *cierpka* ‘coś cierpkiego, kwas’ SW; Cymbał: od ap. *cymbał* ‘peior. o człowieku tępym i głupim’ SL; Czapla: od ap. *czapla* ‘przenośnie człowiek na wysokich nogach’ SW; Czeczotka: od ap. *czeczotka* ‘przenośnie kobieta wiele i prędko mówiąca, papla’ SW; Ćmok: od ap. *ćmok* ‘mruk, człowiek ponury, zasepiony’ SW; Drag: od ap. *drag* ‘człowiek duży a niezgrabny, dryblas’ SL; Drop: od ap. *drop* ‘głupiec, dureń’ SW; Flak: od ap. *flak* ‘przenośnie człowiek słaby, miękki, ciura, niedołęga’ SW; Flądra: od ap. *flądra* ‘kobieta niechlujna; rozpustnica’ SW; Fujara: od ap. *fujara* ‘przenośnie niedołęga, safandula’ SW; Gad: od ap. *gad* ‘przenośnie człowiek podły’, ‘przenośnie okrutnik’ SW; Glapa: od ap. gw. *glapa* ‘kobieta ocieężała, gruba’, ‘człowiek gapiowaty, głupkowaty’ SW; Glista: od ap. *glista* ‘przenośnie człowiek szczupły, cienki’ SL; Głęb: od ap. *głęb* ‘człowiek tępy, głupi, niezdolny’ SL; Gnida: od ap. *gnida*; ‘człowiek mały, słaby, wątyły’ SL; Gorączka: od ap. *gorączka* ‘człowiek w gorącej wodzie kapany, człowiek popędliwy’ SW; Grom: od ap. *grom* ‘pogromca, mściciel, prześladowca’ SL; Grzebieluch: od ap. *grzebieluch* ‘grzebiące stworzenie’ SL; Grzyb: od ap. *grzyb* ‘pogardliwie człowiek stary, dziad, baba’ SW; Harbuz: od ap. *harbuz* ‘głupiec’ SW; Jamik: od ap. *jamik* ‘małe, ładne dziecko’ SW; Jastrząb: od ap. *jastrząb* ‘przenośnie nieprzyjaciół, wróg, dręczyciel’ SW; Jaszczura: od ap. *jaszczura* ‘przenośnie kobieta złośliwa, chytra, niewdzięczna’ SW; Larwa: od ap. *larwa* ‘brzydka kobieta, brzydka twarz; kobieta nierządna; kobieta rozlazła niechlujna’ SW; Papuga: od ap. *papuga* ‘człowiek gadający albo powtarzającym coś bezmyślnie’ SW; Sep: od ap.

sep ‘przenośnie drapieżnik, okrutnik’ SW; *Siekiera*: od ap. *siekiera* ‘stp. przenośnie człowiek przebiegły, doświadczony’ SW; *Siła*: od ap. *siła* ‘przenośnie człowiek wielkiej zdolności, dzielności’ SW; *Tchórz*: od ap. *tchórz* ‘człowiek tchórzliwy’ SW; *Wąż*: od ap. *wąż* ‘o człowieku złym, chytrym’ SL; *Wiewiórka*: od ap. *wiewiórka* ‘przenośnie kobieta zwinna, żywa’ SW; *Wióra*: od ap. *wióra* ‘przenośnie człowiek wyschły, szczapa, chudzina’ SW; *Wrona*: od ap. *wrona* ‘przenośnie gap, gapa, gamoń, głupiec’ SW; *Zawierucha*: od ap. *zawierucha* ‘przenośnie zawadiaka, krzykacz’ SW; *Ziółko*: od ap. *ziółko* ‘przenośnie filut, człowiek przebiegły, chytry, ptaszek’ SW; *Zwierz*: od ap. *zwierz* ‘przenośnie niewierzący’ SL; *Żaba*: od ap. *żaba* ‘przenośnie człowiek nadęty, próżny, zarozumialec’ SW; *Żubr*: od ap. *żubr* ‘człowiek niespokojny, gwałtowny’ SW;

c) protonazwiska, których podstawą były czasowniki, zapewne użyte metaforycznie: *Bąbała*: od ap. *bąbać* ‘klepać, uderzać (po twarzy, łydkach)’; *bąbać się* ‘dyndać, chwierutać się’ SW; por. też n. os. *Bąba*; *Ciążala*: od ap. *ciążyć* ‘być ciężarem, przygniatać swym ciężarem’ por. *ciążyć na kogo* ‘utyskiwać, narzekać, żalić się’ SW; *Czapała*: od ap. *czapać* ‘chwytać’; por. ap. *czapić* ‘capnąć’ SW; *Dopytała*: od ap. *dopytać* ‘wypytać’, ‘uzyskać’ SW; *Głodała*: od ap. *głodać* ‘gryźć, ogryzać; obdzierać, oskubywać’ SW; por. n. os. *Głód*; *Grzmiel*: od ap. *grzmieć*, *grzmić* ‘przenośnie huczeć, dudnić’, ‘piorunować’, ‘szybko bieć’ SW; *Iskała*: od ap. *iskać* ‘wybierać z włosów, czy z piór, wszy lub inne robactwo’ SL (w fazie apelatywnej rzeczownik *iskała* mógł oznaczać człowieka przesadnie dbającego o swój wygląd); *Jerzyło*: od ap. *jeżyć* ‘przenośnie sierzcić, srożyć, oburzać’ SW; *Kłopotcz*: od ap. *kłopotać się* ‘kłopotać się’, ‘sprzeczać się’ SW; *Łypacz*: od ap. *łypać* ‘rzucać okiem’ SL; *Maczak*: od ap. *maczać* ‘złośliwie: pić wódkę’, ‘zanurzać w płynie’ SW; *Naciskala*: od ap. *naciskać* ‘cisnąć nagnieść, przycisnąć’, ‘przymusić kogo’ SW; *Skala*: od ap. *skalać* ‘przenośnie zhańbić się’ SW; *Ukapło*: od ap. *ukapać* ‘kroplami upaść, skapać’ SW; *Uszczoń*: od ap. *uszczać* ‘obsikać, zaszczyć’ SW; *Weislik*: od ap. *wciskać* ‘wepchnąć, wtłoczyć, wsadzić gwałtem w głąb czego; precisnąć się, przedostać’ SW; *Zaparzała*: od ap. *zaprząć*, *zaprzec* ‘zapierać; zasadziwszy oprzeć; zaprzeczyć, nie przyznać, odmówić; oprzeć się trzymać się uparcie czego’ SW;

d) protonazwiska, których podstawą były złożenia: *Babrzymąka*: od ap. *babrać* ‘brudzić się, paprać; robić coś źle, niedbale’ + ap. *mąka* ‘ts.’ SL; *Drewojed*: od ap. *drewno* + ap. *jeść* ‘ts.’ SL; *Grabiwoda*: od ap. *grabać* ‘porywać, chwytać, łapać’, ‘grabić siano’, ‘niedbale kopać ziemię’; lub od ap. *grabać się* ‘mieć chód niezgrabny’ SW; lub od ap. *grabić* ‘rabować’ SL; + ap. *woda* ‘ts.’ SL; *Grajwoda*: od ap. *grać* ‘przenośnie ryzykować,

narażać się; igrać, swawolić’, ‘bawić się w jaką grę’, ‘prawować się; wygrywać tony’ SW; ‘grać na instrumentach lub w karty’ SL; + ap. *woda* ‘ts.’ SL; Szczerowoda: od ap. *szczery* + ap. *woda* ‘ts.’ SL; Warczygłowa: od ap. *warczyć* ‘furknąć, obruszyć się, szemrać, wyrażać głos wytrzeszczając zęby, burknąć’ SW; + ap. *głowa* ‘ts.’ SL; Wiercigroch: od ap. *wiercić* ‘ts.’ SL; por. ap. *wiercić* ‘kręcić się, miotać; krzątać się’ SW; + ap. *groch* ‘ts.’ SL.

Protonazwiska, których podstawą były formacje apelatywne, charakteryzujące pośrednio, metonimicznie:

a) protonazwiska charakteryzujące pośrednio, metonimicznie, których podstawą były przymiotniki: Czarny: od ap. *czarny* ‘człowiek czarny’ SW; Dzióbaty: od ap. *dziobaty* ‘mający na twarzy dołki znaki po ospie, ospowaty’ SL; Łysy: od ap. *łysy* ‘człowiek łysy’ SL; Pełechaty: od ap. *pełechaty* ‘kudłaty’ SW; Paleczny: od ap. *paleczny* ‘palcowy, palczasty’ SW; Siwy: od ap. *siwy* ‘człowiek, który ma siwe włosy’ SL; Wardawy: od ap. *wardawy* ‘człowiek, który używa lewej ręki’ SW;

b) protonazwiska od podstaw charakteryzujących pośrednio, metonimicznie, których podstawą były rzeczowniki: Bas: od ap. *bas* ‘człowiek mówiący niskim głosem’ SL; Bielas: od ap. *bielas* ‘jasny blondyn’ SW; Brodacz: od ap. *brodacz* ‘człowiek brodaty’ SL; Brzuchacz: od ap. *brzuchacz* ‘człowiek mający wielki brzuch’ SL; Cycak: od ap. *gw. cycak* ‘młody ssak domowy; niemowlę’ SW; Czarnuch: od ap. *czarnuch* ‘człowiek czarny’ SW; Czarnuszka: od ap. *czarnuszka* ‘kobieta czarnowłosa’ SW; Gąbal: od ap. *gębal* ‘człowiek o wielkiej gębie’ SW; Gębula: od ap. *gębula* ‘człowiek o wielkiej gębie’ SL; Grzywacz: od ap. *grzywacz* ‘mający dużą grzywę’ SW; Kądziora: od ap. *kądziora* ‘człowiek, któremu włosy same się kręcą’ SW; Łyś: od ap. *łyś* ‘człowiek łysy’ SW; Nogaj: od ap. *nogaj* ‘człowiek mający długie nogi’ SW; Nogal: od ap. *nogal* ‘człowiek mający długie nogi’ SW; Siwak: od ap. *siwak* ‘człowiek osiwiaty’ SW; Siwek: od ap. *siwek* ‘człowiek, który ma siwe włosy’ SL; Wargas: od ap. *wargas* ‘przezvisko, człowiek z grubymi wargami’ SL; Warguła: od ap. *warguła* ‘przezvisko, kobieta z grubymi wargami’ SW; Wąchal: od ap. *wąchal* ‘człowiek wąsaty’ SL; Wąsacz: od ap. *wąsacz* ‘człowiek wąsaty’ SL; Wąsala: od ap. *wasala* ‘człowiek z wąsami’ SL; Włochacz: od ap. *włochacz* ‘pokryty włosami’ SL; Włochal: od ap. *włochal* ‘pokryty włosami’ SME; Włosak: od ap. *stp. włosak* ‘człowiek porośnięty włosami’ SW; Worgacz: od ap. *worgacz* ‘człowiek z obwisłymi wargami’ SW; Zębak: od ap. *zębak* ‘ten, co ma wielkie zęby’ SW; Zębal: od ap. *zębal* ‘człowiek, który ma wielkie zęby’ SL;

c) protonazwiska charakteryzujące pośrednio, metonimicznie, których podstawą były złożenia i zrosty, np. Białobrodec: od ap. *białobrody* ‘mający białą brodę’ SW; Białogłowy: od ap. *białogłowy* ‘mający włosy na głowie białe, siwy’ SW; Białogrzywy: od ap. *białogrzywy* ‘mający białą grzywę’ SW; Białołusz: do ap. *biały* ‘ts.’ + ap. *uszy* ‘ts.’ SL; Białooki: od ap. *białooki* ‘mający białe oczy’ SW; Białosukna: od ap. *biały* ‘ts.’ SL; + ap. *suknia* SW; Białowąs: od ap. *białowąs* ‘człowiek mający białe wąsy’ SW; Cienkonóg: od ap. *cienkonóg* ‘mający cienkie nogi’ SW; Czarnobrewa: od ap. *czarnobrewa* ‘kobieta o czarnych brwiach’ SW; Czarnoczapka: od ap. *czarny* ‘koloru najciemniejszego ze wszystkich’ SW + ap. *czapka* ‘ts.’ SL; Dołgoruka: od ap. *długi* ‘ts.’ + ap. *ręka* ‘ts.’ SL; Dołgoszyj: od ap. *długoszyj* ‘mający długą szyję’ SW; Krzywonos: od ap. *krzywonos* ‘człowiek z krzywym nosem’ SW; Suchonos: od ap. *suchy* ‘nie mokry; wychudły’ SW; + *nos* ‘ts.’ SL.

Podsumowanie

Wśród nazwisk należących do typu *jaki jest? czym się charakteryzuje?* (por. Gliwa 2011) notujemy nazwy osobowe, których motywy kreacji nie budzą wątpliwości np. *Długi, Wysoki, Siwy, Łysy, Luby, Gruby, Chytrus, Starzec*, ale też takie, których motywy powołania nie są jasne, np. *Lis, Sowa, Noga, Kulas, Kudłacz, Zwierz, Oksza, Kwiatek*, to efekt tego, że językowa charakterystyka człowieka mogła przebiegać w dwojaki sposób, mogła mieć charakter bezpośredni lub pośredni. Charakterystyka bezpośrednia polegała najczęściej na krótkim, często jednowyrazowym, opisie cech fizycznych lub psychicznych nazywanego człowieka, z odwołaniem do leksykalnego znaczenia użytego wyrazu pospolitego bez użycia metafor i metonimii. Charakterystyka pośrednia odbywała się poprzez opis cech fizycznych cech charakteru z odwołaniem do znaczenia metaforycznego lub metonimicznego użytego apelatywu. Wykorzystywanie istniejącego słownictwa poprzez przeniesienie nazwy w procesie metaforyzacji lub metonimizacji, to jeden z najczęściej wykorzystywanych sposobów kreacji nazwisk należących do typu *jaki jest? czym się charakteryzuje?* (por. Gliwa 2011), głównie dlatego, że ten typ charakterystyki daje największe możliwości wyrażenia oceny – zatem stosunku twórcy nazwy do nominowanego.

Metafory i metonimie mogą mieć kilka podstaw interpretacji wyeksponowanie wszystkich jest skazane na niepowodzenie, czasem zupełnie okazjonalne, peryferyczne składniki znaczenia decydowały o przeniesieniu danej nazwy na nominowanego, głównie dlatego, że metafory i metonimie to swego rodzaju wzory mentalne stąd ich duża potencjalność, dowolności i subiektywność. Określone cechy denotatu –

osoby nominowanej implikują pewne skojarzenia tkwiące w zbiorowej świadomości społeczeństwa (Kosyl 1983: 14). Warunkiem przeniesienia nazwy danego apelatywu na charakteryzowaną osobę w celu jej identyfikacji, jest posiadanie przez nią cech charakterystycznych dla denotatu danego apelatywu. Wartość konotacyjna jest tym wyraźniejsza im wyraźniejsze cechy zdecydowały o przeniesieniu danej nazwy na nominowanego.

BIBLIOGRAPHY

- Bubak 1986:** Bubak, J. *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*. Kraków: Drukarnia UJ, 1986.
- Chludzińska-Świątecka 1978:** Chludzińska-Świątecka, J. Wyrazy typu brodac / broda w funkcji określającej. // *Z polskich studiów slawistycznych*, seria V; Warszawa: Energeia, 1978, 145 – 152
- Cieślikowa 2002:** Cieślikowa, A. **leksykalne innowacje w różnych kategoriach nazw własnych.** // *Z polskich studiów slawistycznych*, seria X, Warszawa: Energeia, 2002, 33 – 39
- Dejna 1974-1988:** Dejna, K. Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego. // *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, t. XX-XXXI, Łódź: ŁTN, 1974 – 1988, 189 – 277.
- Gliwa 2010:** Gliwa, R. Rzeczownikowe attributiva w gwarze Sarbic i Motyczna (w): *W świecie nazw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Czesławowi Kosylowi*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010, 123 – 140.
- Gliwa 2011:** Gliwa, R. *Nazwiska ustalone w procesie atrybutywizacji*. Łódź (w druku).
- Grzegorzczkowska, Pajdzińska 1996:** Grzegorzczkowska, R., A. Pajdzińska, *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1996.
- Grzybowski 1958:** Grzybowski, S. Nazwisko i jego stałość jako elementy identyfikacji osoby w dawnym prawie polskim. // *Onomastica*, III, Warszawa: Zakład im. Ossolińskich, 1958, 483 – 514.
- Kaleta 1995:** Kaleta, Z. Świat ludzkich wartości odzwierciedlony w nazwach własnych osób (Nazwiska zachodnioeuropejskie i słowiańskie). // *Slavia Occidentalis*, 52; IZS UP, 1995, 27 – 34.
- Kosyl 1983:** Kosyl, Cz. *Forma i funkcja nazw własnych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1983.
- Kurkowska, Skorupka 2001:** Kurkowska, H., S. Skorupka, *Stylistyka polska*, wyd. 5, Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2001.
- Mayenowa 2000:** Mayenowa, M. R. *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*. Wyd. 3, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.

- Milewski 1969:** Milewski, T. *Indoeuropejskie imiona osobowe*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
- Nowakowska 2001:** Nowakowska, A. Róża w języku i kulturze. // *Świat roślin w języku i kulturze*. Pod red. A. Dąbrowskiej i I. Kamińskiej-Szmaj, t. 16, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001, 17 – 25.
- Polański 2003:** Polański, K. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003.
- Pomianowska 1963:** Pomianowska, W. *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych, studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*. Wrocław: Ossolineum, 1963.
- Puzynina 1992:** Puzynina, J. *Język wartości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.
- Rymut 1992-1994:** Rymut, K. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*. T. I – X, Kraków – Wrocław: Instytut Języka Polskiego PAN, 1992 – 1994.
- Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1900 – 1927:** Karłowicz J., A. Kryński, W. Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*. Pod red. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1900-1927.
- Sosnowska 1999:** Sosnowska, N. Postawa wartościująca w onomastyce na przykładzie przezwisk motywowanych przez nazwy zwierząt. // *Przezwise i przydomki w językach słowiańskich*. Cz. 2, pod red. Stefana Warchoła. Rozprawy Sławistyczne UMCS 15. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999, 133 – 140.
- Tokarski 1987:** Tokarski, R. *Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1987.
- Tokarski 1991:** Tokarski, R. Wartościowanie człowieka w metaforach językowych. // *Pamiętnik Literacki*. Z. 1, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, 1991, 144 – 157.
- Tokarski 2001:** Tokarski, R. Pole znaczeniowe w badaniach stylistycznych. // *Prace Filologiczne*. T. XLVI, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2001, 591 – 595.

SKRÓTY

- ap. – *apelatyw*
 por. – *porównaj*
 SL – *Słownictwo ludowe* (Dejna 1974 – 1988)
 SW – *Słownik języka polskiego*, 1900 – 1927
 ts. – *to samo*